

יובל עברי. השיבה לאנדלוס: מחלוקות על תרבות וזהות יהודית-ספרדית בין ערביות לעבריות. מאגנס. 2020. 357 עמודים

אנדרה לוי*

ספרו של יובל עברי מציב רף גבוה מבחינה תאורטית ונאצל מבחינה מוסרית; הוא מציע קריאה אלטרנטיבית, חדשה, של המושג "ספרדיות", דרך חקירת הגנאלוגיה שלו לאורך כ-150 השנים האחרונות. המחבר בוחן את האופן שבו המושג נוהל והופעל על ידי שחקנים שונים שהשתתפו בהבנייתו. קריאה רטרופקטיבית זו מעניקה לעברי כלים לבחינת אפשרויות שנזנחו או הודרו ברבות השנים מן השיח על זהות החברה היהודית המתגבשת בפלסטינה-א". הוא מתמקד בפולמוסים של אינטלקטואלים יהודים על הקטגוריה ותכניה, ובוויכוחים בין ספרדים בפלסטינה-א"י ובין מהגרים בני "העלייה השנייה" (לפי מניין ההגירות הציוניות). הקטגוריה המרכזית שנדונה בספר – ספרדיות – מוגדרת (בהסתמך על חוקרים כמו האנתרופולוג ג'יימס קליפורד, שמוזכר בספר אך משום מה אינו מופיע ברשימה הביבליוגרפית) "קטגוריה נודדת", היינו קטגוריה ללא תכנים קבועים, כזאת שמשמשת שחקנים שונים באופנים שונים לפי הקשרים של זמן ומרחב.

דומה שהספר לא ניתק את חבל הטבור מעבודת הדוקטור שעליו הוא מושתת. לקורא מזדמנת חוויית קריאה מקוטעת וגדושה יתר על המידה בציטוטים ובמראי מקום. מבחינת מבנה הספר, לאחר פריסת המסד התאורטי השיבה לאנדלוס מציג את ההקשרים השונים שניסחו ומסגרו את הפולמוסים על הספרדיות. הפרק הבא מתמקד בוויכוח בין אברהם שלום יהודה ושאל עבדאללה יוסף ובין עסקנים פוליטיים ציוניים ואנשי "חוכמת ישראל" בדבר אופני פרשנותה וייצוגיה של המורשת התרבותית האנדלוסית הימיי-ביניימית, ובדבר הצורך לחדש את המורשת הזאת כדי ליישמה בחיי היישוב בפלסטינה-א". הפרק השלישי מנתח את הוויכוחים בין הספרדים של "היישוב הישן" ובין המהגרים היהודים בני "העלייה השנייה". הפרק הבא מתמקד בעיצוב הספרדיות על רקע תחילת ימי המנדט הבריטי בפלסטינה-א", תקופה שבה האימפריאליזם האירופי עיצב סדרים פוליטיים ותרבותיים חדשים באזור. הספר נחתם באפילוג שמציג את האופנים שבהם הספרדיות מנוסחת בשדות כמו האקדמיה או הפוליטיקה הישראלית. המחבר מאתר פיצולים שונים של משמעויות המושג בהתאם לאותם שדות ומעניק פשר לאופני השימוש השונים בו. הוא חותם את ספרו בהצעת מסלולים חלופיים שהחברה הישראלית יכלה לפסוע בהם אך הם הוחמצו.

חלק מהשחקנים המתפלמסים על תכניה ושימושיה של הספרדיות הם אינטלקטואלים טרגיים, שנאבקו ללא הצלחה כדי להשפיע על הגדרת הקטגוריה, לעצבה, לצקת בה תוכן ולעשות בה שימוש שיקדם את החזון התרבותי-אינטלקטואלי שלהם. מאבקם לא צלח בשל העוצמה של ניסוח "השיבה לציון" במונחים זהותיים אירופיים, אשר בפועל מיקמו

* פרופ' אנדרה לוי, המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

את מפעל ההתנחלות היהודי כנטע זר לסביבה הערבית ("וילה בג'ונגל", בניסוחו החושפני וחסר הרפלקטיביות של אהוד ברק).

בצדק רב בחר המחבר את אחרית המאה ה-19 כנקודת פתיחה לדיון בספרדיות; בנקודת זמן זו הספרדיות מוצאת עצמה מתגוננת לנוכח דרישות הזהות החלופיות של הלאומיות הציונית. זהו רגע היסטורי שבו השיח האימפריאלי מפנה את מקומו לטובת הלאומי-מקומי. זוהי העת שבה מתפתחת התנועה הלאומית היהודית באירופה, שכאמור מפתחת את תכניה ואת אופי זהותה של הלאומיות ("שתיקרא" ישראלית") בצבעים אירופיים וממילא נבדלת מן הספרדיות, על מאפייניה הערביים-אנדלוסיים.

הצד שמהלך קסם על עברי - זה השקוע בקרב מאסף על האפשרות שיכלה לסייע במימוש החזון הציוני מתוך עמדה המשתלבת במזרח התיכון - נחל כישלון חרוץ בסופו של תהליך. אך ניצחון בקרב הזה אינו חזות הכול; הבחירה של עברי להתעכב על המאבקים בניסוח זהות יהודית קולקטיבית מסייעת בידו להציף אפשרויות שכשלו, גם אם רצף כישלונות זה הוביל לדמותה התרבותית (במובן הרחב של המושג) של מדינת ישראל. מדינת ישראל נחבאת אפוא תמיד בין הדפים, הגם שהיא איננה מוקד בחינתו של עברי. היא הרקע שכנגדו מתבררת הספרדיות. זוהי אותה ישראל שביקשה עוד ברגעים הראשונים של התהוותה להעמיד "קיר ברזל" בינה ובין שכנותיה הערביות. העיסוק בקימומו ובביצורו של קיר הברזל, שנועד להגן על ההתיישבות היהודית בארץ ישראל מפני הערבים, לא הותיר מרחב מספק לספרדיות; בחירת הזהות הישראלית הפכה למציאות מובנת מאליה, ללא חלופות. מבלי להיכנס לדיון בדבר מראה פניה של אותה יהדות ישראלית רצויה, ברור כי היא הייתה אנטינומית לערביות.

האסטרטגיה המתודולוגית והרטורית של עברי לבירור התגלגלות המושג "ספרדיות" מעשירה את המבט עליו. כאמור, המחבר מתמקד בפולמוסים הקשורים לתוכני הקטגוריה. אסטרטגיה פואטית ופוליטית זו חשובה ומחכימה מכמה טעמים. היא מעניקה לקורא נקודת מבט אינטימית על הסוגיה הנדונה בזמן התרחשותה כנושא בוער; היא מבהירה היטב לקורא את משמעותה של "קטגוריה נודדת", שכן הפולמוסיות מדגימה עד כמה הקטגוריה איננה נתון קבוע אלא שנוי במחלוקת; היא מדגימה היטב את הרלוונטיות של הקטגוריה לימינו אנו, מכיוון שהקורא בעברית יוצא כמעט בהכרח מנקודת המבט של אפשרות הזהות המנצחת; היא ממחישה בבירור את העובדה שמדובר בתוצאה של בחירה ומאבקים בין ברירות של ממש; ממילא מומחש כי מראה הציונות אינו נובע מהתפתחות סטיכית, טבעית ויחידה אפשרית של רעיון "השיבה לציון", אלא הוא תולדה של מאבקים; שאלת בירורה של האופציה הספרדית ניצבת כאפשרות ממשית ולא כפנטזיה רומנטית, וכך יתרונותיה שהוחמצו אינם נותרים בגדר תרגיל אינטלקטואלי בלבד אלא מציעים אפשרויות רלוונטיות להווה, ויותר מכך - לעתיד אפשרי; ולבסוף, הצגת הספרדיות במסגרת של ויכוחים מבהירה היטב לקורא עד כמה הקטגוריה איננה מוסכמת ואיננה עשויה עור אחד, אלא היא גמישה בשימושה בהקשרים שונים.

נימה נוסטלגית ומתעתעת מתלווה לספר. הוא דורש במפגיע מהקורא להתלות לסיוור של אובדן. התעתוע הוא תולדה של העובדה שהקטגוריה רלוונטית לימינו אנו, אף שהספרדיות נשרה בשולי הדרך. הנימה הזאת מתחזקת בסיכומו של הספר, שבו מבוררות הדרכים שבהן הקטגוריה משמשת בזירות שונות בחברה הישראלית כיום. תוך כדי כך,

הכותב מצביע על הרווחים הגלומים בנטיעתה מחדש של הקטגוריה הנודדת הזאת באזור. אלא מאי? עברי מערב בין האפיסטמי לאונטולוגי. הלז של הספר הוא הבירור המורכב והמרתק של הרעיונות בדבר הספרדיות. היינו, ליבו של הספר עוסק בהיסטוריה של הרעיונות. גם אם הפוליטי משתמע מן העיסוק ברעיוני, כניעתו של המחבר לפיתוי להעביר את הדיון למישור הפוליטי־פרקטי מפתיעה ומותירה את הקורא ללא תשובות. לסיכום אעלה שתי תהיות. האחת נוגעת לרווחים־בכוח הגלומים ב"ספרדיות". עולה הרושם שהספר מצביע, גם אם בלי לומר זאת במפורש, על האלימות שהייתה גלומה בסילוקה של האופציה הספרדית. אבל עברי מתעלם מן האלימות האפשרית מעצם החלתה. פועלו של עובדיה יוסף הוא דוגמה מאירת עיניים בהקשר זה. כמו הציונות, עובדיה יוסף ביקש לבטל את (מנהגי) הגולה. בהציעו "שולחן ערוך ארצישראלי" הוא פעל למחיקת הזיכרון הייחודי והמשכם של הנוהגים הדתיים של הקבוצות השונות שהיגרו לישראל. תהייה שנייה קשורה לסוגיה שהכותב לא נדרש אליה בבהירות מספקת: אם אכן הקטגוריה נשענת על מסדים שונים בשימושיה השונים, מדוע היא זוכה למעמד של קטגוריה? האם רק שיומה הוא המחבר בין אופציות תרבותיות שונות ובין "ספרדיות"? ואם כך הוא, מה טעם מצא הכותב להתייחס אל קטגוריה שהחוט המקשר בה הוא שמה בלבד?